

УДК 342.52

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v104.2024.4>*О. П. Васильченко, І. В. Процюк*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО ПОДІЛ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Постановка проблеми. Функціонування суспільства відбувається шляхом певної діяльності. Реалізація функцій влади розглядається як складна і відповідальна діяльність. У сучасному людському суспільстві діяльність щодо реалізації влади розподіляється за певними напрямками, які реалізуються відповідними уповноваженими суб'єктами. Відтак, виникає розподіл праці для реалізації владних повноважень як універсальна характеристика функціонування суспільства, починаючи з простих форм у первісному суспільстві до структурного розподілу соціальних, політичних, економічних та інших функцій в сучасних умовах. Відносно здійснення державної влади процес розподілу праці обумовлений соціальним розподілом знань і повноважень в функціонуванні державного апарату управління. Диференціація спеціалізованих функцій в суспільстві призводить до збільшення кількості соціальних ролей і обсягу операцій, що здійснюються державним апаратом управління і для забезпечення народовладдя – до закріплення, на законодавчому рівні, принципу по ділу влади з відповідною системою стримувань і противаг. Даний принцип є одним з основоположних для функціонування демократичної правової державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань формування, функціонування, змісту і удосконалення функціонування державної влади на засадах принципу її поділу займалися багато науковців минулого, а саме: Платон, Арістотель, Полібій, Цицерон, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж.Ж. Руссо, Т. Джеферсон, Дж. Медісон, І. Кант, Г. Гегель, Г. Єллінек, М. Вебер, Л. Гумплович, Г. Моска, С. Котляревський, М. Палієнко та ін., а також сучасності: Ю. Барабаш, Й. Благож, С. Бостан, Р. Гринюк, О. Дашковська, А. Заєць, В. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Лемак, С. Льюкса, Н. Лумана, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Серьогін, С. Серьогіна, О. Скрипнюк, В. Смородинський, В. Федоренка, М. Цвік, В. Шаповал та ін.

Метою наукової публікації є аналіз окремих аспектів формування принципу поділу державної влади як одного з основоположних принципів функціонування державної влади.

Виклад основного матеріалу. Сам термін «поділ влади» є умовним, оскільки, державна влада здійснюється системою органів державного апарату, при цьому, завжди є єдиною і концентрується в народі. Сам термін «поділ влади» досить вдало акцентує увагу на необхідності розподілу функцій окремих державних органів, які реалізують державну владу.

Поділ влади бере початок з розподілу праці між різними суб'єктами влади ще задовго до формування теорії поділу влади і її офіційного закріплення. Ідею розподілу державних органів на певні види, виходячи з їх функцій висловлювались ще античні мислителі: Платон, Арістотель, Полібій та інші.

Наприклад, Платон писав, що будь-яка робота виконується краще, «якщо вико нувати одну яку-небудь роботу згідно з своїми природними задатками і при тому вчасно, не відволікаючись на інші роботи»[14]. Арістотель зазначав, що держава є складне ціле, єдність в множині, яка складається з специфічно різних, неподібних частин. По-перше, це «законорадчий» орган – народні збори в здійсненні функцій якого приймають участь всі вільні громадяни; по-друге, адміністративний чи урядовий елемент, наділений повноваженнями видавати веління; по-третє, це судові органи, які чинять правосуддя. Отже, фактично він розрізняв законодавчу, адміністративну (виконавчу) і судову гілки влади[10]. У Полібія отримала розвиток ідея про переваги змішаних форм правління, в яких перетинались позитивні елементи царського, аристократичного і демократичного початків в політичному устрої суспільства, які, будучи складовими частинами одного цілого, існують уособлено, взаємно доповнюючи і врівноважуючи один одного. Розглядаючи сучасні йому держави, він відмічав, що найкращим устроєм відрізняється Римська держава. В цьому зв'язку Полібій аналізує повноваження «трьох влад» в Римській державі – влади консулів, сенату і народу, в яких виражались відповідно царський, аристократичний і демократичний початки[11, с. 54]. Але в умовах античності при недостатньому розвитку демократичних засад, рабовласницькому суспільстві, теорія поділу влади не отримала свого завершення у вигляді вивірених політико-правових форм. Згодом еволюція античної державності від полісної демо кратії до деспотизму епохи пізньої Римської імперії фактично зняла питання поділу державної влади з порядку денного.

Тільки, починаючи з XVII–XVIII століть, періоду буржуазно-демократичних революцій у Європі, які завершилися перебудовою державного апарату на засадах теорії поділу державної влади, про такий поділ у державі говорять як про конституційний принцип [2, с. 86]. З тих пір і до цього часу закріплення і реалізація принципу поділу влади в механізмі державної влади характеризує конкретну державу як демократичну і правову. За цей час теорія поділу державної влади стала загально визнаною і визнається необхідною для функціонування демократичної держави, що призвело до закріплення у конституційних актах більшості країн світу системи державного управління побудованої на основі цієї теорії з урахуванням власного досвіду державного будівництва, особливостей функціонування державного механізму. Вперше принцип поділу державної влади з проголошенням організаційної незалежності трьох гілок державної влади і відповідною системою стримувань і противаг був закріплений в класичному її розумінні у 1787 році в Конституції США [8].

В подальшому при формуванні нових демократичних держав поділ державної влади перетворився на загально визнаний обов'язковий принцип такої держави. Відтак у ст. 16 Декларації прав людини і громадянина, прийнятої 26 серпня 1789 р.

Національними зборами Франції було прямо проголошено твердження про те, що «будь-яке суспільство, в якому не забезпечуються гарантії прав або не проведено поділу влади, не має конституції взагалі [5]. При цьому, слід зауважити, що, на нашу думку, автори цього документа говорячи про конституцію, розглядали власне не певний нормативно-правовий акт – основний закон держави, а розуміли під цим терміном увесь конституційний устрій держави, який має бути заснований на визнанні і можливості фактичної реалізації основних прав та свобод людини при здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову з відповідною системою стримувань і противаг. Уперше в європейській державно-правовій практиці на конституційному рівні принцип поділу державної влади був сформульований і закріплений в Конституції Франції від 3 вересня 1791 р. [6]. В подальшому положення щодо принципу поділу державної влади були посилені в Конституції Французької Республіки 1848 р., а саме вказано, що «поділ влади – це перша умова вільного правління» [7].

Можна констатувати, що втілення у державно-правову практику принципу поділу державної влади з метою обмеження можливості узурпації державної влади і, таким чином, збереження всієї її повноти в народі, виступає закономірним розвитком суспільства. Відтак ця теорія є природною, прогресивною стосовно суспільного розвитку в напрямку побудови його на демократичних, правових засадах, виступає стрижнем практичної діяльності механізму держави по гарантуванню суверенітету народу.

Думки щодо необхідності обмеження державної влади сформувалися у відповідні концепції в результаті історичної еволюції різносторонніх поглядів щодо сутності, змісту і призначення влади. Становлення й розвиток цієї теорії відбувався на основі всього соціально-політичного досвіду людства. З моменту державного оформлення суспільства були намагання розробити вчення про такий державний лад, при якому, було б знайдено найбільш ефективне поєднання меж необхідності регулювання відносин апаратом держави, його повноважень в цій сфері і вільними можливостями самого суспільства.

Процес формування теорії поділу влади, на нашу думку, пройшов три етапи свого розвитку. Перший етап є досить древнім – від виникнення ідеї поділу (обмеження) державної влади в стародавньому світі до закінчення доби середньовіччя, коли було сформовано відповідний світогляд, наукові наробки, які надали можливість сформулювати сучасну концепцію поділу влади як один з варіантів легального обмеження державної влади. Цей етап, у свою чергу, поділяється на 2 періоди: а) виникнення ідеї обмеження публічної державної влади в науковій традиції античності і б) середньовічні державно-правові доктрини співвідношення між владою і особистістю в християнській інтерпретації.

На другому етапі відбувається наукове оформлення теорії поділу влади в XV–XVI сторіччях, коли окремі її елементи починають включатися в державно-правову практику тогочасних держав Європи, таким чином теорія набуває практичного значення.

Третій етап розвитку даної теорії відображає закріплення сучасний стан закріплення і реалізації на практиці поділу влади від положень Конституції США 1787 року до відповідних нормативів сучасних демократичних держав. Цей етап характеризується розвитком теорії поділу державної влади як елемента теорії сучасної демократичної правової держави.

Сучасні наукові позиції щодо сутності і змісту теорії поділу державної влади мають дискусійний характер, так як частина науковців розглядають такий поділ виходячи з ідеї класичного поділу влади, інші науковці розглядають її як поділ функцій єдиної державної влади, окремі на сучасному етапі доповнюють її новими елементами. Проте, в будь-якому випадку, теорія поділу державної влади сформована як наукове обґрунтування такого державного устрою для недопущення свавілля та забезпечення свободи.

Поділ державної влади зазвичай більшістю науковців визнають умовою або компонентом правової державності. При цьому, форми закріплення принципу поділу державної влади в тих чи інших державах, в залежності від особливостей державно-правової практики окремих держав, різні. У більшості сучасних демократичних держав цей принцип виявляється в структурно-функціональному призначенні кожного з вищих органів держави: глави держави, парламенту, уряду й вищих судів. Поділ державної влади, як правило, закріплюється в конституційних актах. Так, наприклад, в ст. 6 Конституції зазначається: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [12]. Конституційний Суд України констатував, що «метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції України) є розмежування повноважень між різними органами державної влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади» [16].

Згідно до ліберальної традиції, починаючи з А. Токвіля, поділ державної влади розглядається як один з елементів більш загального принципу її організації – принципу розосередження державної влади [13, с. 156]. До інших елементів такого поділу відносять також: а) федералізм (поділ влади «по вертикалі»), б) конституційний контроль (якщо вважається, що конституційна юрисдикція не входить у поділ влади «по горизонталі»), в) територіальну автономію й місцеве самоврядування, г) конституційно гарантовану парламентську опозицію, д) конституційно гарантовану автономію інститутів громадянського суспільства й навіть е) делегування державою частини своєї компетенції міжнародним організаціям [1, с. 160; 9, с. 311–314].

Таким чином, доцільно виокремлювати принцип поділу державної влади як самостійний принцип усього механізму державної влади, і разом з цим, як один основоположних елементів більш загального принципу розосередження державної влади. Менше з тим в обох твердженнях внутрішнє призначення функціонування даного принципу спрямоване на недопущення концентрації державної влади в одному органі чи особі, оскільки це загрожує правовій свободі особи і суспільства.

Слід зауважити, що основоположним постулатом щодо розуміння внутрішнього змісту теорії поділу державної влади покладено ідею її єдності й цілісності, яка відображає органічний зв'язок цієї теорії з теорією народного суверенітету, основоположником якої є Ж.Ж. Руссо. Ця прогресивна теорія визначає єдиним джерелом державної влади – суверенний і повновладний народ, який для загального блага передає частину належної йому установчої влади державі, а остання через систему її органів реалізує делеговані повноваження в інтересах самого народу. Саме на цю концепцію посилався Конституційний Суд України в своєму рішенні у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України), де зазначив: «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Установча влада по відношенню до так званих встановлених влад є первинною: саме в Конституції України визнано принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (частина перша статті 6) та визначено засади організації встановлених влад, включно законодавчої» [15]. Таким чином, Конституційний Суд України констатував первинність і верховенство влади народу по відношенню до усіх інших влад, що реалізуються державою від імені народу згідно з принципом поділу влади.

Висновки. Сучасні підходи в теорії права щодо принципу поділу державної влади полягають в тому, що науковці вирізняють три гілки державної влади, які складають єдину державну владу і зумовлені функціями цієї влади. Основою для такого поділу покладено три основні функції державної влади: законодавча, виконавча й судова. Відповідно до цього формуються три гілки влади, які у своїй діяльності, поряд з основною функцією, здійснюють і інші. Так, наприклад, законодавча влада реалізує основну власну функцію – законодавчу шляхом видання нормативних приписів для належного регулювання найважливіших суспільних відносин, ухвалюючи відповідні закони як акти вищої юридичної сили. Разом з законодавчою функцією, яка є головною для законодавчої влади, органи законодавчої влади здійснюють також і інші функції. Вони реалізують також установчу функцію через процедури формування уряду, інших державних органів, посадових осіб тощо. Парламент також здійснює контроль за діяльністю державних органів та посадових осіб, які втілюють приписи законів у життя, реалізуючи таким чином контрольну функцію. Оскільки законодавчий представницький орган найбільш повно відображає волю народу, його основні політичні вподобання і відображає їх через законодавчу діяльність, він реалізує також представницьку функцію. Фінансова функція законодавчої влади полягає в затвердженні державного бюджету, контролю за його виконанням тощо. Виконавча влада здійснює функцію виконання законів, яка є для неї основною і, поряд з цим, в межах власних повноважень і компетенції також приймає підзаконні нормативні акти для більш детального регламентування суспільних відносин врегульованих законами (функція підзаконного регламентування) і створює відповідні органи для виконання

поставлених перед нею завдань (установча функція). Головною функцією судової влади є функція здійснення правосуддя. Поряд з відправленням правосуддя незалежний і безсторонній суд у правовій державі здійснює також і функцію захисту прав та свобод людини і громадянина.

Література

1. Doehring K. Allgemeine Staatslehre: eine systematische Darstellung. Heidelberg, 1991. S. 160;
2. Janda K., Berry J., Goldman J. The Challenge of Democracy. Government in America. 2nd edition. Boston, 1989. P. 86.
3. Constitution de 1848, IIe République. <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique>.
4. Ostrom, Vincent. The meaning of American federalism : constituting a self-governing society. San Francisco, Calif. : ICS Press, 1994. 312 p. (P. 284).
5. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, 1789. National Assembly of France. https://constitutionnet.org/sites/default/files/declaration_of_the_rights_of_man_1789.pdf.
6. The Constitution of 1791. National Assembly September 3, 1791. <https://wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf>.
7. Constitution de 1848, IIe République. <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique>.
8. The Constitution of the United States <https://constitutioncenter.org/media/files/constitution.pdf>.
9. Zippelius R. Allgemeine Staatslehre (Politikwissenschaft). 13., neubearb. Aufl. Munchen, 1999. S. 311–314.
10. Арістотель. Політика. Київ, Вид-во ФОЛІО, 2023. 512 с.
11. Історія вчень про державу і право: Підручник за ред. Г.Г. Демиденко. Харків: Консум, 2004. С. 54. (432 с.).
12. Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с. (С. 156).
14. Платон. Держава. Київ, Вид-во ФОЛІО, 2024. 384 с.
15. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text>
16. Рішення Конституційного Суду України від 24 червня 1999 року № 6-рп/1999 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» (справа про фінансування судів) <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/38-podil-vlady-na-zakonodavchuyukonavchu-sudovu>

Анотація

Васильченко О. П., Процюк І. В. Окремі аспекти формування вчення про поділ державної влади. – Стаття.

У статті розкривається процес формування вчення про поділ державної влади. Автори зазначають, що втіленню в державно-правову практику принципу поділу державної влади передують модель розподілу праці як універсальна характеристика функціонування суспільства, починаючи з простих форм у первісному суспільстві і до структурного розподілу соціальних, політичних, економічних та інших функцій в сучасних умовах. Розподіл спеціалізованих функцій в суспільстві призводить до збільшення кількості напрямів діяльності державного апарату, а для забезпечення народовладдя формується вчення про поділ державної влади з закріпленням його на законодавчому рівні. Зазначається, що даний принцип є одним з основоположних для функціонування демократичної правової державності.

Процес формування теорії поділу влади, на думку авторів, пройшов три етапи свого розвитку: 1) від виникнення ідеї поділу (обмеження) державної влади в стародавньому світі до закінчення доби

середньовіччя що складається з 2-х періодів: а) виникнення ідеї обмеження публічної державної влади в науковій традиції античності і б) середньовічні державно-правові доктрини співвідношення між владою і особистістю в християнській інтерпретації; 2) наукове оформлення теорії поділу влади в XV–XVI сторіччях, коли окремі її елементи починають включатися в державно-правову практику тогочасних держав Європи; 3) розвиток даної теорії відображає сучасний стан закріплення і реалізації на практиці поділу влади від положень Конституції США 1787 року до відповідних нормативів сучасних демократичних держав і характеризується розвитком теорії поділу державної влади як елемента теорії сучасної демократичної правової держави.

Поділ державної влади визнається умовою або компонентом правової державності. При цьому, зауважується, що форми закріплення принципу поділу державної влади в тих чи інших державах, в залежності від особливостей державно-правової практики окремих держав, різні. У більшості сучасних демократичних держав цей принцип виявляється в структурно-функціональному призначенні кожного з вищих органів держави: глави держави, парламенту, уряду й вищих судів.

Авторами зроблено висновок про доцільність виокремлення принципу поділу державної влади як самостійного принципу усього механізму державної влади, і як одного основоположних елементів більш загального принципу розосередження державної влади з виокремленням трьох гілок державної влади, які складають єдину державну владу і зумовлені функціями цієї влади. Основою для такого поділу покладено три основні функції державної влади: законодавча, виконавча й судова.

Ключові слова: державна влада, розподіл праці, поділ державної влади, законодавча, виконавча і судова гілки влади.

Summary

Vasylychenko O. P., Protsiuk I. V. Certain aspects of the formation of the doctrine of the separation of state powers. – Article.

The article reveals the process of formation of the doctrine of the division of state power. The authors point out that the implementation of the principle of the separation of state power into the state legal practice is preceded by the model of the division of labor as a universal characteristic of the functioning of society, starting from simple forms in primitive society and ending with the structural distribution of social, political, economic and other functions in modern conditions. The distribution of specialized functions in society leads to an increase in the number of areas of activity of the state apparatus, and in order to ensure people's rule, the doctrine of the division of state power is formed with its consolidation at the legislative level. It is noted that this principle is one of the fundamental ones for the functioning of a democratic legal state.

According to the authors, the process of formation of the theory of separation of powers went through three stages of its development: 1) from the emergence of the idea of the division (limitation) of state power in the ancient world until the end of the Middle Ages, which consists of 2 periods: a) the emergence of the idea of limitation of public state power in the scientific tradition of antiquity and b) medieval state-legal doctrines of the relationship between power and personality in the Christian interpretation; 2) the scientific formulation of the theory of the separation of powers in the 15th-16th centuries, when its individual elements began to be included in the state-legal practice of the European states of that time; 3) the development of this theory reflects the current state of consolidation and implementation in practice of the separation of powers from the provisions of the US Constitution of 1787 to the relevant standards of modern democratic states and is characterized by the development of the theory of the separation of state power as an element of the theory of a modern democratic legal state.

The separation of state power is recognized as a condition or component of legal statehood. At the same time, it is noted that the forms of consolidation of the principle of separation of state power in certain states, depending on the peculiarities of the state-legal practice of individual states, are different. In most modern democratic states, this principle is manifested in the structural and functional purpose of each of the highest state bodies: the head of state, the parliament, the government, and the highest courts.

The authors concluded on the expediency of distinguishing the principle of separation of state power as an independent principle of the entire mechanism of state power, and as one fundamental element of the more general principle of decentralization of state power with the separation of three branches of state power, which make up a single state power and are determined by the functions of this power. At the heart of this subdivision are three main functions of state power: legislative, executive, and judicial.

Key words: state power, division of labor, division of state power, legislative, executive and judicial branches of power.